

Het regime van de klok

Over de chronologisering van de moderne levensloop

1 De levensloop als onderwerp van sociologische theorievorming

Meer dan vijf jaar geleden constateerde Knipscheer dat er in Nederland nauwelijks aandacht wordt besteed aan de levensloopsociologie.¹ Daarin lijkt enige verandering te komen. Het perspectief van de vergrijzende Westerse samenlevingen heeft inmiddels de nodige sociologen aan het denken gezet over onderwerpen die met de levensloop samenhangen. Het merendeel van de stimulansen daartoe komt echter vanuit het beleid, waardoor de theorievorming meestal een beperkt karakter krijgt, dat gericht is op toepassing. Bovendien komt het perspectief op de levensloop nauwelijks tot zijn recht, wanneer men zich op specifieke leeftijdscategorieën zoals ouderen concentreert. Theoretisch gezien veronderstelt echter reeds de afbakening van dergelijke onderzoekspopulaties een levensloopconstructie. Het is immers geenszins evident wanneer men van 'ouderen' zou kunnen gaan spreken, tenzij in relatieve zin. De chronologische leeftijd van volwassenen geeft op zichzelf nauwelijks aanknopingspunten om hen in te delen in categorieën. Als er één belangrijk resultaat van de gerontologie der laatste twee decennia genoemd kan worden, dan is het wel de ontkenning van deze mogelijkheid.² De stelling dat er wetmatige biologische of psychologische ontwikkelingsprocessen zijn, die het tempo van het ouderworden van volwassenen volgens een dwangmatige chronologie vastleggen, kan gevoeg-

¹ Knipscheer, C.P.M., Naar een raamwerk voor een sociologie van het ouder worden en van de ouderdom. In: C.P.M. Knipscheer (red.), *Sociologie van het ouderworden sinds 1970: onderzoek en beleid*. Nijmegen: NVG/NIG, 1985, 30-68.

² *Human Development*. Special topic: Sociological perspectives on Human Development, 33 (1990), 81-184.

lijk naar het rijk der fabelen worden verwezen.

Het proces van ouderworden blijkt zeer gedifferentieerd te verlopen. Er bestaan niet alleen belangrijke verschillen tussen culturen, maar ook tussen perioden binnen dezelfde cultuur, tussen groeperingen met een verschillende maatschappelijke positie en tussen verschillende generaties of geboortecohorten. Binnen al deze verschillende sociale contexten bestaan er bovendien belangrijke verschillen tussen individuen. Zelfs binnen hetzelfde individu kunnen diverse orgaansystemen verschillende vormen en tempi van veroudering laten zien.³

Categorische indelingen van personen op grond van leeftijdsverschillen laten dan ook vooral zien hoe de betreffende samenleving omgaat met het proces van ouderworden.⁴ Met name de chronologische indelingen die in de huidige samenleving zo belangrijk zijn, worden belangrijk *gemaakt*.

Terecht heeft Cain gewezen op de vele juridische bepalingen die een rol spelen bij de chronologische regulering van de levensloop.⁵ Bij wet is immers vastgesteld op welke leeftijd een persoon leerplichtig wordt en tot welke leeftijd dat duurt, op welke leeftijd iemand mag gaan werken, een bromfiets mag besturen, als jongeman voor dienstplicht in aanmerking komt, overeenkomsten mag sluiten, mag trouwen, een auto mag leren besturen, mag kiezen, zich verkiesbaar mag stellen voor een politieke functie en wanneer iemand recht heeft op een ouderdomsuitkering. Nadat de leerplicht is voltooid vindt er een snelle expansie van rechten plaats, die zo'n vijftig jaar later wordt gevolgd door een inkrimping. De juridische rechten en plichten van de volwassene worden weliswaar gehandhaafd, maar er gaan allerlei informele, doch krachtige mechanismen een rol spelen die de oudere zijn of haar plaats wijzen en aanzetten tot 'disengagement'.⁶ Inzover-

³ Maddox, G. & P. Powell Lawton (eds.), *Varieties of Aging. Annual Review of Geriatrics and Gerontology*, 8 (1988). New York: Springer.

⁴ Baars, J., De sociale constitutie van de ouderdom. In: C.P.M. Knipscheer & J. Baars, *Uitzicht op ouderworden*. Assen: Van Gorcum, 1988, 21-36. Baars, J., The challenge of critical gerontology: the problem of social constitution, *Journal of Aging Studies*, 5 (1991), 219-243.

⁵ Cain, L.D., Aging and the law. In: R.H. Binstock & E. Shanas (eds.), *Handbook of Aging and the Social Sciences*. New York: Van Nostrand Reinhold, 1976, 342-368.

⁶ Deze term is in de sociale gerontologie ingeburgerd als aanduiding van de

re is de regulering van de levensloop vooral een sociologische kwestie.

Door de koppeling van leeftijd aan de levensloopprogramma's die gangbaar zijn geworden in socialisatie, arbeid en gezinsleven ontstaan er impliciete interpretatiekaders die gebruikt worden om mensen in te delen en te 'plaatsen' uitgaande van hun chronologische leeftijd.⁷ Dit past in een cultuur waarin de 'leeftijd' van de meest uiteenlopende zaken (auto's, kleren, dure gebruiksvoorwerpen, huizen, persoonlijke relaties, verenigingen, instellingen etc.) belangrijk wordt gevonden. Wanneer een bepaalde leeftijd bereikt is, vormt dit veelal een aanleiding om dit feit te vieren of te gaan denken aan vervanging. Met de leeftijdsgebonden interpretatiekaders van mensen zijn allerlei gedragsverwachtingen verbonden: welk gedrag bij welke leeftijd hoort, welke kleding iemand van een bepaalde leeftijd dient te dragen of juist niet dient te dragen, in hoeverre iemand 'het' al gemaakt dient te hebben etc. Van iemand die 18 'is', wordt gezegd dat hij nog een heel leven voor zich heeft; van iemand 'van' 45, dat hij midden in het actieve leven staat en van iemand 'van' 76, dat hij niet mag klagen. Medelingen als 'zij is toch pas 23?', 'Nee, ze is al 36!' worden niet als zinloos ervaren omdat ze interpretatiekaders veronderstellen, waarin chronologische indicaties stilzwijgend gekoppeld worden aan levensloophfasen ('Is ze al 36? En is ze nou nóg niet getrouwd? Gaat ze nú nog studeren...?'). Dergelijke ongeschreven normen komen naar voren wanneer ze worden overtreden: bijvoorbeeld wanneer een 72-jarige trouwt met iemand van 23, wanneer een 16-jarige zich in drielijg grijs hult, of wanneer een 60-jarige uitgelaten danst op een feestje.⁸

Uit de vele levensloopsociologische onderzoeken die gedurende de laatste decennia hebben plaatsgevonden, blijkt een grote consensus inzake gedrag, levenslooptransities (huwelijk, eerste kind, eerste baan, pensionering) en rollen die bij een bepaalde leeftijd zouden horen.

visie dat ouderen zich terug dienen te trekken uit de samenleving en dat dit proces voor alle betrokkenen normaal, noodzakelijk en goed zou zijn. De klassieke formulering hiervan vond plaats in E. Cumming & W. Henry, *Growing Old*. New York, 1961.

⁷ Kohli, M., Zur Theorie der biographischen Selbst- und Fremdthematization. In: J. Matthes (ed.), *Lebenswelt und soziale Probleme*. Frankfurt: Campus, 1981, 502-520.

⁸ Hohmeier, J. & H.J. Pohl, *Alter als Stigma*. Frankfurt: Suhrkamp, 1978. Clausen, J., *The life course*. New York: Prentice Hall, 1986.

Ook blijken respondenten het vrijwel unaniem eens te zijn over de indeling van de levensloop naar leeftijdscategorieën. Deze indelingen blijken tevens maatgevend te zijn wanneer men retrospectief of prospectief over de eigen levensloop nadenkt. Hoe hoger de chronologische leeftijd van volwassenen, hoe meer deze van belang wordt geacht bij de verklaring van gedrag of eigenschappen.⁹

Deze gedragspatronen verwijzen naar een fenomeen dat ik de *chronologisering van de moderne levensloop* noem en hetgeen het onderwerp vormt van dit artikel. Ter voorkoming van enkele voor de hand liggende misverstanden worden op voorhand de volgende opmerkingen gemaakt.

1. De term 'chronologisering' duidt op een instrumentele benadering van de tijd die dominant wordt gedurende het moderniseringsproces.¹⁰ Daarin wordt het tijdsverloop, naar analogie van de geometrische omgang met de ruimte, *gemeten*. De analytische mogelijkheden die daardoor ontstaan (zoals precieze indelingen en berekeningen van benodigde tijd) worden met name uitgebuit in de rationalisering van productieprocessen en organisaties.

2. 'Chronologisering van de levensloop' betekent dat deze benadering van de tijd een structurerende en regulerende rol speelt gedurende de levensloop. Dit ontstaat enerzijds doordat aan de hand van hun chronologisch gemeten leeftijd de levensloop van individuen systematisch wordt geïntegreerd in structuren en processen die samenhangen met de organisatie van onderwijs, arbeid en de verzorgingsstaat. Anderzijds ontstaat dit doordat de betrokken individuen niet alleen de instrumentele omgang met de tijd gaan hanteren wanneer ze nadenken over hun eigen leven en daarvoor plannen maken, maar ook de ontstane indelingen en faseringen gaan overnemen. De chronologisering van de levensloop is te onderkennen in de geïnstitutionaliseerde driedelige basisstructuur van de levensloop, waarbij belangrijke transities zijn aangebracht bij het bereiken van de 18-jarige en de

⁹ Mayer, K.U. (ed.), *Lebensverläufe und sozialer Wandel. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Sonderheft 1990.

¹⁰ Hierbij wordt uitdrukkelijk aangetekend dat het gaat om een gecompliceerd historisch proces, dat zowel nationaal, regionaal als sociaal gedifferentieerd is verlopen. Gedurende de laatste anderhalve eeuw komt het specifieke karakter van de moderne maatschappij, ook ten aanzien van het hier behandelde onderwerp, echter steeds duidelijker naar voren. Dit rechtvaardigt de gehanteerde contrastering met een 'pre-moderne' situatie. Zie J. Berger (ed.), *Die Moderne. Kontinuitäten und Zäsuren. Soziale Welt*, Sonderband 1986.

65-jarige leeftijd. Geïstitutionaliseerde afwijkingen van dit basismodel, zoals verlenging van de eerste levensfase voor verdere opleiding of vervroeging van de pensionering, worden echter ook chronologisch vastgesteld en aan voorwaarden gebonden. Chronologisering is vooral belangrijk geworden als geïstitutionaliseerde *procedure* voor het vaststellen van de temporele grenzen van de meest uiteenlopende afspraken, rechten, activiteiten, verplichtingen, die zich gedurende de levensloop kunnen voordoen.

3. De specifieke biografie van individuen wordt analytisch onderscheiden van de als algemeen model geïstitutionaliseerde levensloop. Niet alleen geeft elk individu een eigen invulling aan de algemene patronen, het is zelfs (tot op zekere hoogte) mogelijk dat individuen zich weinig aantrekken van de geïstitutionaliseerde levensloop of zich ertegen verzetten. Wanneer grote groepen of geboortecohorten dit doen zal het algemene levensloopmodel hierdoor kunnen veranderen. De discussie rond de 'vergrijzende samenleving' wijst er bijvoorbeeld op, dat de stringente koppeling van opleiding, maatschappelijke activiteit en rust aan drie onderscheiden fasen aan revisie toe is. De chronologische indeling van deze fasen botst nu al met vele individuele behoeften en zal in de komende decennia waarschijnlijk ook steeds meer met maatschappelijke behoeften gaan conflicteren.

De these van de chronologisering van de moderne levensloop impliceert niet dat niet-moderne (niet-westerse) samenlevingen geen stratificatie naar leeftijdscategorieën in ruime zin zouden kennen.¹¹ Een werk als 'Altersklassen und Männerbünde' (1902) van Heinrich Schurtz laat zien dat er in de culturele antropologie al bijna een eeuw lang aandacht wordt geschonken aan leeftijdscategorieën. Een belangrijk verschil met de moderne samenleving is dat in de leeftijdsstratificatie van niet-westerse samenlevingen de chronologische meting van de leeftijd van een individu (die bijvoorbeeld precieze kennis van de geboortedatum veronderstelt) nauwelijks een rol speelt. De initiatieven hebben betrekking op *groepen*, die als geheel de overgang naar een volgende status doormaken. Bovendien is het *tijdstip* van de statuspassage niet chronologisch vastgelegd, maar wordt dit vastgesteld door de gezaghebbende ouderen.¹² Er is geen sprake van de

¹¹ Foner, A. & D. Kertzer, Transitions over the life course: lessons from age-set societies. *American Journal of Sociology*, 83 (1978), 1081-1104.

¹² Kohli, M., Die Institutionalisierung des Lebenslaufs. *Kölner Zeitschrift für*

specifieke moderne situatie waarin het chronologisch geregistreerde individu van de ene op de andere dag een leeftijdsgebonden recht verkrijgt of verliest.

De moderne chronologisering van de levensloop dient ook onderscheiden te worden van historische anticipaties ervan in de pre-moderne westerse samenlevingen. Weliswaar blijkt uit historisch demografisch onderzoek dat al eeuwen geleden in vele kerken de geboortedatum, huwelijksdatum en sterfdag van de leden precies werd vastgelegd.¹³ Deze chronologische registratie had echter een lokale en incidentele betekenis. Ze bleef beperkt tot een gering aantal gebeurtenissen die in de religieuze gemeenschap centraal stonden. Er was geen sprake van een systematische chronologische registratie en regulering van de levensloop door de overheid, waarin alle onderdanen werden betrokken. Dit laatste onderscheidt de moderne chronologisering van de levensloop ook van de traditie van het denken over levensfasen. Daarbij gaat het vooral om een quasi-ontologische karakterisering van de diepere betekenis van verschillende fasen in 's mensen leven, in de zin van een praktische levenswijsheid.¹⁴

In het volgende worden zowel het historische ontstaan van de chronologisering van de levensloop als enkele actuele vormen daarvan besproken. In 2 wordt geschetst hoe de chronologisering van de moderne levensloop enerzijds als autobiografisch perspectief ontstaat in het kader van het burgerlijke arbeidsethos; anderzijds als algemeen maatschappelijk model voortvloeit uit de eerste vormen van sociale

Soziologie und Sozialpsychologie, 37 (1985), 1-29.

¹³ Imhof, A.E., Von der unsicheren zur sicheren Lebenszeit. *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 71 (1984), 175-198.

¹⁴ Zie bijvoorbeeld Shakespeare's ironische beschrijving van de levensfasen op het wereldtoneel in 'As you like it'. Zoals gebruikelijk richt ook Shakespeare zich zonder meer op de man, die strijd moet leveren met de 'buitenwereld' en daarin verschillende fasen doorloopt. Vanuit dit contrast tussen 'buiten' en 'binnen' karakteriseren Schiller's dichtregels de rolverdeling tussen de geslachten gedurende de levensloop:

Der Mann muss hinaus ins feindliche Leben,
muss wirken und streben
und pflanzen und schaffen, erlisten, erraffen,
muss wetten und wagen, das Glück zu erjagen...
Und drinnen waltet die züchtige Hausfrau,
und herrschet weise im häuslichen Kreise
und lehret die Mädchen und mehret den Knaben
und regt ohn' Ende die fleissigen Hände...'

wetgeving. In 3 wordt de aandacht gericht op enkele actuele vormen van de chronologisering van de levensloop in het socialisatieproces, de arbeid en sociale voorzieningen. Tenslotte komt in 4 de vraag naar voren, of recentelijk de chronologische structurering van de levensloop niet minder belangrijk wordt.

2 Het ontstaan van de gechronologiseerde levensloop als autobiografisch perspectief en geïnstitutionaliseerd kader

De chronologisering van de levensloop is een fenomeen dat samenhangt met de modernisering van de samenleving. Modernisering impliceert onder meer dat de levensloop niet meer als vanzelfsprekend wordt voorgeschreven door de traditie. Het individu gaat het eigen leven zien als een zelfstandige en toekomstgerichte ontwikkeling.¹⁵ In het voetspoor van Weber's klassieke werk is de innerlijke verwantschap en wederzijdse stimulering van bepaalde moderne ethische oriëntaties enerzijds en het moderne economische handelen anderzijds uitgebreid gedocumenteerd.¹⁶ Door de religieuze sanctiëring van 'innerweltliche', economische activiteit wordt een moraliiserende en disciplinerende visie op het eigen leven dominant. De verinnerlijking van maatschappelijke controle gaat gepaard met de ontwikkeling van een lange termijn perspectief op het eigen leven.¹⁷ In de klassieke woorden van Weber: 'Die ethische Praxis des Alltagsmenschen wurde ihrer Plan- und Systemlosigkeit entkleidet und zu einer konsequenten *Methode* der ganzen Lebensführung ausgestaltet'. Het leven wordt onderwerp van rationele planning: '...in seinem diesseitigen Verlauf durchweg *rationalisiert*...' (p.114 e.v.).

¹⁵ Berger, P., B. Berger & H. Kellner, *The homeless mind: modernization and consciousness*. New York: Random House, 1973. Meyer, J., The self and the life course: institutionalization and its effects. In: A. Sørensen, F.E. Weinert & L.R. Sherrod (eds.), *Human development and the life course: multidisciplinary perspectives*. London: Lawrence Erlbaum, 1986.

¹⁶ Weber, M., *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* I. Tübingen: Mohr, 1972.

¹⁷ Zie de verschillende interpretaties van dit proces door S. Freud, *Das Unbehagen in der Kultur*. Frankfurt: Fischer, 1973. Adorno, Th.W. & M. Horkheimer, *Dialektik der Verlichting*. Nijmegen: SUN, 1987. Foucault, M., *Discipline, toezicht en straf*. Groningen: Historische Uitgeverij, 1989. Elias, N., *Ueber den Prozess der Zivilisation*. Frankfurt: Suhrkamp, 1980.

Karakteristiek voor een dergelijke disciplinerende houding ten opzichte van het eigen leven zijn de piëtistische en puriteinse dagboeken, waarin minutieus wordt bijgehouden hoe vruchtbaar of hoe ledig men de dag heeft doorgebracht.¹⁸ In de moraliserende burgerlijke voorstellingen vertegenwoordigt de traditionele zandloper niet meer in eerste instantie het middeleeuwse 'memento mori'.¹⁹ Ze gaat vooral functioneren als een dreigend symbool van de wegvloeiende tijd.

'De tijd gaat snel, gebruikt haar wel', luidt de moraal, want niet alleen aan het einde van het leven, maar aan het einde van elke termijn wordt de rekening gepresenteerd, waaruit blijkt hoe men met de gegeven talenten is omgesprongen. Deze dreigende symboliek van de wegvloeiende individuele levenstijd confronteert de nijvere burger met de hoeveelheid reeds verbruikte tijd, waarover verantwoording moet worden afgelegd: de eigen leeftijd. Dit besef van de chronologische leeftijd markeert het moderne individualisme. Voorheen vierde men de dag van de naamheilige en oriënteerde men zich primair op generaties of (bijvoorbeeld bij opvolgingskwesaties) op de volgorde van geboorte. In de moderne samenleving viert men daarentegen de verjaardag van individuen en meet men hen naar hun leeftijd, zozeer dat velen deze gaan verbergen of vervalsen.²⁰

In de traditie van het arbeidsethos wordt het welslagen van de individuele levensloop voor een belangrijk deel afhankelijk gemaakt van het succes op de markt. Voor de gevallen waarin dit duidelijk spaak loopt ontstaan er echter gedurende de laatste eeuw van staatswege georganiseerde sociale voorzieningen. Vele problemen die door de marktmechanismen niet worden opgelost of die daar juist door worden voortgebracht, worden nu door de staat gereguleerd: kinderarbeid, arbeidsongeschiktheid, werkloosheid, armoede, ziekte, hulpbe-

¹⁸ 'Zeitvergeudung ist also die erste und prinzipiell schwerste aller Sünden. Die Zeitspanne des Lebens ist unendlich kurz und kostbar, um die eigene Berufung "festzumachen". Zeitverlust durch Geselligkeit, "faules Gerede", Luxus, selbst durch mehr als der Gesundheit nötigen Schlaf - 6 bis höchstens 8 Stunden - ist sittlich absolut verwerflich' (Weber, p.167).

¹⁹ Ariès, Ph., *L'homme devant la mort*. Paris: Editions du Seuil, 1977. Ariès, Ph., *Images de l'homme devant la mort*. Paris: Editions du Seuil, 1983.

²⁰ Hiermee is al aangeduid dat chronologische registraties, waarin de leeftijd van het unieke individu precies bijgehouden wordt, gemakkelijk tot een keurslijf worden voor datzelfde individu. Vooral vrouwen worden geconfronteerd met een negatieve 'double standard of aging', waarin de culturele depreciaties van ouderen en vrouwen samenkomen.

hoevendheid en dergelijke. Deze problemen en de daarmee samenhangende regels worden voor een deel verbonden met levensfasen.

Eén van de eerste stappen in dit proces is dat de kinderarbeid aan voorwaarden wordt gebonden. Een volgende stap is dat de staat de zorg voor de werknemers op zich neemt wanneer deze te oud zijn geworden voor het werk, dat bijna altijd lichamelijk zwaar was. Naast deze regels ter bescherming van kwetsbare jonge en oude mensen tegen de onbarmhartige werking van marktmechanismen ontstaan er complementaire plichten, zoals de leerplicht en de plicht om daarna door arbeid in het levensonderhoud te voorzien totdat de pensioengerechtigde leeftijd aanbreekt. Door de geleidelijke uitbreiding van deze regels tot algemene wetten ontstaat er een nieuwe structurering van de levensloop met een brede maatschappelijke gelding. Kindertijd, actieve volwassenheid en ouderdom worden in het vervolg chronologisch gedefinieerd. Daarbij wordt voortgebouwd op de registratie van geboorten door de burgerlijke overheid, die aan het begin van de negentiende eeuw met de Code Napoléon werd ingevoerd.

De chronologische structurering en regulering wordt echter pas ten volle ontplooid wanneer de gemiddelde levensduur toeneemt en de sterftekans statistisch gezien steeds meer verschuift naar hogere leeftijden. Het nut van de invoering van chronologische categorieën neemt immers toe, wanneer de kans groter wordt dat de betreffende personen op de berekende leeftijd nog in leven zijn. Deze voorwaarden zijn pas gedurende de laatste eeuw gerealiseerd door de drastische toename van de levensverwachting. Met Imhof kunnen we spreken van een overgang van een 'onzekere' naar een 'zekere' levenstijd.²¹ Uiteraard in de beperkte zin dat demografische statistieken als een betrouwbare basis worden beschouwd door vele organisaties en dat individuen rekenen op een levensduur van een bepaalde chronologische omvang en mede daarop hun plannen baseren.

De verzorgingsstaat breidt haar activiteiten gaandeweg uit tot de hele levensloop van haar burgers, van de wieg tot het graf. Daarmee krijgt het pre-moderne motief van de zorgende gemeenschap op een radicaal verschillende wijze systematisch gestalte in de verzorgingsstaat.²² De vroegere gemeenschapszorg voor het kwetsbare individu

²¹ Imhoff t.a.p.

²² Preciezer geformuleerd is de 'zorgende gemeenschap' een moderne idealisering van de pre-moderne tijd. Het was geenszins zo, dat hulpbehoevenden altijd

wordt overgenomen door (respectievelijk overgelaten aan) de verzorgingsstaat en ingebouwd in de levensloopvoorzieningen. Aldus wordt de burgers duidelijkheid en veiligheid geboden. In die zin vervult de chronologisch gestructureerde levensloop de functie van 'Entlastung' die volgens Gehlen een kenmerk vormt van instituties.²³

Ook in de verzorgingsstaat wordt echter het burgerlijk-normatieve erfdeel van de 'Arbeitsgesellschaft' gecontinueerd.²⁴ De levensloop dient idealiter nog steeds georganiseerd te zijn rond een arbeids-carrière. Maar als dat niet lukt, spreidt de staat haar vangnet uit om de vrije val in de armoede op te vangen. Er worden met name voorzieningen aangeboden voor al die situaties, waarin men niet in staat is (of niet meer in staat geacht wordt) te voldoen aan de impliciete norm van de succesvolle arbeids-carrière: ongevallen, permanente arbeidsongeschiktheid, ziekte, werkloosheid, zwangerschap en ouderdom.

3 De chronologische rationalisering van de levensloop

Chronologisering betekent meestal chronologische rationalisering: een chronologische indeling of verfijning dient er bijna altijd toe, een bepaalde activiteit efficiënter te laten verlopen of preciezer te kunnen controleren. Dat wordt bijvoorbeeld bereikt door chronologische onderverdeling van een activiteit in fasen, door meting van het tempo of vaststelling van de beschikbare tijd. Voor de arbeidende individuen impliceert dit proces een toenemende disciplineren van hun lichamelijke activiteiten.²⁵ Verschillende aspecten van dit moderniserings-

werden verzorgd door de gemeenschap. Zie Laslett, P., *The world we have lost*. London: Methuen, 1965. Bovendien heeft ook in de Westerse samenlevingen de zorg voor hulpbehoevenden binnen het familieverband in de laatste eeuw nog op brede schaal gefunctioneerd. Zie Hareven, T.K., *Family time and industrial time*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982. In bescheidener omvang bestaat ze nog steeds, met ook hier belangrijke nationale en regionale verschillen. Zie Baars, J. & C.P.M. Knipscheer, Aging in the Netherlands: structural and cultural characteristics. *Journal of Cross-cultural Gerontology*, 4 (1989), 129-142.

²³ Gehlen, A., *Urmensch und Spätkultur*. Bonn, 1964.

²⁴ Matthes, J. (ed.), *Krise der Arbeitsgesellschaft?* Frankfurt: Campus, 1983. Offe, C., 'Arbeitsgesellschaft'. *Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven*. Frankfurt: Campus, 1984.

²⁵ Foucault t.a.p.

proces werden reeds uitvoerig gedocumenteerd ten aanzien van de alledaagse tijd.²⁶ Er vinden echter evenzeer belangrijke veranderingen plaats in het (nog veel minder bestudeerde) temporele perspectief van de levensloop.

Het centrale belang van de arbeid maakt het onvermijdelijk dat de instrumentele benadering van de arbeidstijd doorwerkt in de beleving van de niet-arbeidstijd. Volgens het arbeidsethos dient ook deze tijd nuttig te worden doorgebracht, hetgeen betekent dat de arbeidskracht op zijn minst geregenereerd dient te worden. Dit veronderstelt een efficiënte tijdsindeling, waarin arbeid en rust optimaal op elkaar worden afgestemd. We zagen reeds dat gedurende de modernisering een reactie op de suprematie van de marktmechanismen maatschappelijk gestalte krijgt. De door de staat gesanctioneerde *arbeidsovereenkomsten*, die daarmee samenhangen, hebben tot gevolg dat het arbeidsleven in toenemende mate chronologisch wordt gestructureerd (duur van de arbeidsdag, verplichte pauzes, aantal werkdagen en vrije dagen per jaar etc.). Naast de bescherming van de werknemers gaat in deze fase ook de behoefte aan meer opleiding een belangrijke rol spelen. De calculerende attitude ten opzichte van de tijd maakt het niet alleen mogelijk om bijvoorbeeld productieprocessen in fasen te ordenen, maar geeft ook aanleiding tot pogingen om specifieke opleidingen aan te laten sluiten op specifieke arbeidsmarktbehoeften. Op deze wijze wordt getracht de levensloop van individuen systematisch in verband te brengen met maatschappelijke behoeften aan opleiding, ervaring, leidinggevend vermogen, vernieuwing van het personeelsbestand etc. De rationalisering van de arbeid leidt daardoor ook tot een chronologische rationalisering van die delen van de levensloop die (nog) niet direct met arbeid te maken hebben. Met name het eerste deel van de driedelige levensloop, de socialisatiefase wordt vertakt en verfijnd in allerlei apart gereguleerde fasen en sequenties die veelal verbonden zijn met financiële regelingen, waarmee men wordt gedwongen om zich aan te passen aan de geplande chronologische structuur.

²⁶ Rammstedt, O., *Alltagsbewusstsein von Zeit. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 27 (1975), 47-63. Goff, J. le, *Time, work and culture in the Middle Ages*. Chicago: University of Chicago Press, 1980. Wendorff, R., *Zeit und Kultur*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 1980. Deutschmann, Systemzeit und soziale Zeit. *Leviathan*, 11 (1983), 494-514. Elias, N., *Ueber die Zeit*. Frankfurt: Suhrkamp, 1988.

Chronologisering van de socialisatie

Door de onophoudelijke voortgang van de rationalisering wordt er gedurende het moderniseringsproces steeds meer tijd gereserveerd voor leerprocessen. Dit leidt ertoe dat niet alleen de arbeid, maar ook opvoeding en opleiding in toenemende mate buiten het familieverband plaats gaan vinden. Ariès heeft laten zien dat de kindertijd reeds in de veertiende en vijftiende eeuw in een nieuw licht komt te staan.²⁷ Na de Industriële Revolutie wordt de kindertijd echter in versneld tempo aan moderniseringsprocessen onderworpen. In reactie op de ellende van de moderne kinderarbeid (dat wil zeggen de kinderarbeid die buiten het gezinsverband, bijvoorbeeld in de fabrieken plaatsvond) ontstonden er geleidelijk beschermende maatregelen, die verbonden werden met de chronologische leeftijd van kinderen.²⁸

De kindertijd werd gedurende de tweede fase van het moderniseringsproces meer en meer gedifferentieerd, d.w.z. uiteengelegd in diverse fasen, die verbonden werden met passende opvoedkundige praktijken. Deze opvoedkundige praktijken werden vervolgens onderworpen aan een zich uitbreidende staatsbemoeyenis.²⁹ In de verzorgingsstaat zijn vele fasen vanzelfsprekend geworden: zuigelingenverzorging, peuterspeelzaal, kleuterschool etc., compleet met de nodige vaccinaties en wetenschappelijk gefundeerde ontwikkelingschema's. De chronologisch gedifferentieerde vroege kindertijd wordt gevolgd door een onderwijsproces dat voor een belangrijk deel gelijke tred houdt met geboortejaargangen.

De voortschrijdende rationalisering leidt vervolgens niet alleen tot een verlenging van de opleidingstijd, maar ook tot steeds specifiekere kwalificatie-eisen. Samen met de eis van een efficiënt gebruik van de beschikbare tijd leidt dit tot de organisatie van nauw op elkaar aansluitende opleidingstrajecten. Als gevolg daarvan kent het proces van opvoeding en opleiding tegenwoordig een verfijnde sequentiële ordening die zich uitstrekt van de kleuterschool tot het doctoraat en

²⁷ Ariès, Ph., *Centuries of childhood. A social history of family life*. New York: Random House, 1962.

²⁸ Smelser, N.J., *Social change and industrial revolution*. Chicago: University of Chicago Press, 1959.

²⁹ Kett, J., *Rites of passage. Adolescence in America: 1790 to the present*. New York: Basic Books, 1977. Boli, J. & J. Meyer, The ideology of childhood and the state. *American Sociological Review*, 43 (1978), 797-812.

die mondiaal vrijwel dezelfde globale structuur kent.³⁰ Binnen deze globale structuur zijn er echter allerlei verschillen waarneembaar. Bovendien betekent het bestaan van een dergelijke algemene structurering niet dat iedereen dit proces volledig doorloopt. In een in trajecten gedifferentieerd socialisatie-systeem ontstaat het bekende probleem dat kinderen worden 'gesorteerd' voor bepaalde levensloop-programma's. Reeds vroeg wordt in vele gevallen vastgelegd of het kind later hoger onderwijs zal volgen of een laag geschoolde of ongeschoolde arbeider zal zijn. De recente pogingen om in deze processen door herstructurering van het scholensysteem verandering te brengen zijn evenzovele indicaties van de ernst van dit probleem.

De rationalisering van het hoger onderwijs die gedurende de laatste twee decennia, naar het voorbeeld van de productie volgens 'input'-en 'output'-functies voltrokken wordt, heeft een verscherpt gesanctioneerde chronologisering tot gevolg. Zelfs gedurende de universitaire studie is de student zich tegenwoordig meer en meer (pijnlijk) bewust van de hoeveelheid tijd die een activiteit 'kost'.

Chronologisering van de arbeidsloopbaan

Ook na de socialisatie blijft de leeftijd een belangrijke rol spelen. Bij sollicitaties worden de nog te verwachten productieve arbeidsjaren van de werknemer voor een belangrijk deel afgeleid uit de voorafgaande levensloop, die bij voorkeur moet getuigen van een ononderbroken inzet bij het doorlopen van achtereenvolgende fasen. Organisaties blijken vervolgens hun eigen interne leeftijdstratificatie te ontwikkelen, die deels gebaseerd wordt op de chronologische leeftijd, deels op het aantal jaren dat betrokkenen deel uitmaken van de organisatie.³¹ De datum van indiensttreding (of het aantal ervaringsjaren in het werk) heeft gevolgen voor de onderlinge verhoudingen, vooral binnen dezelfde hiërarchische laag. Voor de plaats die iemand inneemt in de persoonlijke verhoudingen van een organisatie kan het bijvoorbeeld relevant zijn of men een markante persoon nog heeft gekend, of een ingrijpende reorganisatie (of een ander markerend 'life event' van de organisatie) nog heeft meegemaakt. Daarnaast kan

³⁰ Ramirez, F. & J. Meyer, Comparative education: the social construction of the modern world system. *Annual Review of Sociology*, 6 (1980), 369-399.

³¹ Schrank, H.T. & J.M. Waring, Aging and work organizations. In: M.W. Riley (ed.), *Aging in society: selected reviews of recent research*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum, 1983, 53-70.

ook het aantal jaren ervaring met een interne vernieuwing (een nieuwe technologie of een nieuwe marketing strategie) van belang zijn voor de positie die iemand inneemt in de leeftijdstratificatie van de onderneming. Het belang van een dergelijke anciënniteit kan blijken in de informele sfeer, maar ook bij periodieke salarisverhogingen, bij interne sollicitaties, bij jubilea of bij regelingen ter bescherming tegen ontslag. Bij ontslagvolgorden is meestal ook de chronologische leeftijd van werknemers van belang. Vaak wordt vastgesteld dat zowel de jonge werknemers onder een bepaalde leeftijdsgrens, als degenen die reeds aanspraak kunnen maken op VUT-regelingen, het eerst voor ontslag in aanmerking komen. Het laatste voorbeeld wijst erop, dat het in onze samenleving een ambivalente zaak is om een flink aantal jaren ervaring te hebben. Op grond van ervaring kan iemand geschikt worden bevonden voor een nieuwe taak, maar de stap naar 'ongeschikt' is minimaal. Hoe het oordeel uitvalt wordt vooral bepaald door het op rendement gerichte perspectief van de organisatie.

Het lijkt intussen alsof de chronologische rationalisering van de arbeidsloopbaan alle ruimte schept voor efficiënte marktstrategieën binnen de organisatie, zodat iemand eenvoudigweg kan worden vervangen, zodra de rekensom niet meer gunstig uitvalt. Dit is echter maar ten dele het geval. De bescherming van de positie van de werknemer is immers (via na proefperioden verworven vaste aanstellingen en anciënniteit) ook gekoppeld aan deze chronologisering. Binnen de organisatie zijn door chronologisch gestructureerde salarisschalen faseringen in de carrière van de werknemers aangebracht, die vervolgens door de betrokkenen als realiteit worden ervaren en tot op zekere hoogte ook beschermd worden. Ze wekken legitieme verwachtingen omtrent het verdere verloop van de arbeidscarrière, waarmee in het personeelsbeleid rekening gehouden moet worden.³² Aan de 'output' kant, waar de werknemers door pensionering de onderneming uitstromen, speelt de chronologische regulering van de

³² Kohli, M., Social organization and subjective construction of the life course. In: Sørensen et al., 271-292. Kohli, M., J. Rosenow & J. Wolf, The social construction of ageing through work: economic structure and the life-world. *Ageing and Society*, 3 (1983), 23-42. Kohli, M. & J. Wolf, Altersgrenzen im Schnittpunkt von betrieblichen Interessen und individueller Lebensplanung. *Soziale Welt*, 38 (1987), 92-109. Kohli, M. et al., *Je früher - desto besser?* Berlin: Edition Sigma, 1989.

arbeidsloopbaan een doorslaggevende rol.³³ Ze maakt het mogelijk dat men zonder aanzien des persoons aan kan kondigen dat het tijd wordt om te vertrekken. Ook in de meest bevoorrechte werknemersposities hebben de soliditeit van de positie en het hoge eindsalaris als keerzijde de onwrikbaarheid van het vertrek. Alle betrokkenen kunnen uitrekenen wanneer het tijdstip van de pensionering uiterlijk aan zal breken. Deze institutionalisering van de pensionering heeft het bovendien acceptabel gemaakt om werknemers vervroegd met pensioen te sturen, wanneer dit de organisatie uit rendementsoverwegingen gunstig uitkomt. Zowel inkrimping als verjonging van het personeelsbestand blijken vaak voltrokken te worden langs de weg van (vroegtijdige) pensionering.³⁴ Deze nauwe verbinding tussen economische rationalisering en pensionering kan ook historisch worden gedocumenteerd. Vanaf een bepaald niveau van industriële rationalisering werd het niet meer efficiënt geacht om arbeiders na een bepaalde leeftijd nog te laten werken. Deze economische strategie lijkt van groot belang te zijn geweest bij het ontstaan van pensioneringsregelingen.³⁵

In het biografische perspectief van de werknemers tenslotte blijkt vaak een chronologische structurering van de eigen levensloop plaats te vinden, die voor een belangrijk deel wordt afgeleid uit de arbeidsloopbaan. Men deelt de eigen biografie vaak retrospectief in volgens het aantal jaren dat men in een bepaald beroep heeft gewerkt, of naar het aantal jaren dat men bij dezelfde of bij elkaar opvolgende werkgevers heeft gewerkt. Het blijkt dat ook de datum van de verwachte pensionering een belangrijke structurerende rol speelt. De verwachte verdere levensloop wordt vaak prospectief ingedeeld, uitgaande van het aantal jaren dat nog resteert tot de pensionering. Daarna verwacht men meestal een kwalitatief andere periode, waarin

³³ In zeer hoge mate is het ontvangen van een pensioen identiek geworden met niet meer werken; hetgeen vooral contrasteert met het arbeidspotentieel van degenen die vervroegd met pensioen gaan. Onder meer in verband met deze ontwikkelingen ontstaan recentelijk nieuwe gerontologische faseringen als 'young-old', 'old-old', 'oldest-old' etc., die onder andere als bedoeling hebben de energieke ouderen (55+) te onderscheiden van de veelal verzorgingsbehoeftige ouderen (85+).

³⁴ Kerkhoff, W., Nieuw elan voor toekomstige generaties oudere werknemers? In: C.P.M. Knipscheer & J. Baars (red.), 109-120.

³⁵ Graebner, W., *A history of retirement*. New Haven: Yale University Press, 1980. Conrad, C. & H.-J. von Kondratowitz, *Gerontologie und Sozialgeschichte. Wege zu einer historischen Betrachtung des Alters*. Berlin: DZA, 1985.

men bijvoorbeeld meer toe wil komen aan bepaalde hobby's. Voor de arbeidsbiografie is het tenslotte van groot belang, hoe de balans uitvalt van de tijd en energie die men geïnvesteerd heeft, vergeleken met datgene wat men ervoor terug heeft gekregen. Het is onder meer daarvan afhankelijk of de arbeidsbiografie in het licht staat van verbittering of tevredenheid over de jaren die men werkend heeft doorgebracht.³⁶

Chronologisering door voorzieningen

In het bovenstaande kwam al enkele malen naar voren dat de moderne verzorgingsstaat een belangrijke constitutieve en regulerende rol speelt met betrekking tot de moderne levensloop.³⁷ De voorzieningen van de verzorgingsstaat zijn het domein van gespecialiseerde instanties, die routinematig de bepalingen uitvoeren, mits ze van toepassing zijn. Het universalisme van de verzorgingsstaat moet eerst door de flessehals van de specifieke regels, voordat het voor iedereen 'zonder aanzien des persoons' werkzaam kan worden. Er bestaat daarbij vaak weinig ruimte voor flexibiliteit: de regels zijn van toepassing of niet. Men is ziek of gezond, werkend of niet werkend, 65+ of nog niet. Deze dichotome registratie, die samenhangt met het al dan niet recht hebben op een voorziening, heeft specifieke gevolgen voor de structurering van de levensloop. Veranderingen in de levenssituatie krijgen hierdoor een kunstmatige scherpte die men verder eigenlijk alleen aantreft bij nieuwjaarsvieringen. Maar dan gaat het om het creëren van een feestelijk hoogtepunt. In de bureaucratie heerst daarentegen een vreugdeloos regime. Met een tik van de klok komt men in een ander dossier of 'file' terecht en krijgt men een daarbij

³⁶ Zie noot 32.

³⁷ In de levensloopsociologie is deze betekenis van de staat echter nog nauwelijks aan de orde gekomen. Zie Mayer, K.U. & W. Müller, *The state and the structure of the life course*. In: Sørensen et al., 217-245. Het merendeel van de studies richt zich op ontwikkelingen in de primaire leef sfeer (kindertal, echtscheidingen, huwelijk); op levenslooptransities als pensionering en verweduwing; op het (intergenerationele) verloop van arbeidsloopbanen; en op het verband tussen de levensloop in primaire relaties en arbeidsloopbanen. Gedurende de laatste jaren is er echter enige verandering te bespeuren. Met name de problematiek van de pensioenen wordt door het 'political economy' perspectief uitvoerig geanalyseerd in verband met de staat. Vrijwel steeds gebeurt dit echter van de optiek van een 'social policy analysis' en nauwelijks vanuit de levensloopsociologie. Zie bijvoorbeeld Guillemard, A. (ed.), *Old age and the welfare state*. London: Sage, 1983. Myles, J., *Old Age in the welfare state*. Kansas: University Press, 1989.

behorende status. Een goed voorbeeld van een kunstmatig geforceerde breuk, waarvan de problematische gevolgen vervolgens weer onderzocht worden, is de gedwongen pensionering. Volgens historische studies werden binnen de pre-moderne gemeenschap vele problematische situaties vaak flexibeler en meer toegesneden op het specifieke geval benaderd. Een handicap of tijdelijk letsel had zelden tot gevolg dat er in 't geheel niet meer gewerkt werd. Voor ouderen gold in principe hetzelfde als voor jongeren: werken wanneer je fit bent. In geen geval werden ouderen op grond van het bereiken van een bepaalde chronologische leeftijd van de arbeid uitgesloten.³⁸ De keerzijde van de medaille was echter dat er niet voor iedereen een dragende en zorgende gemeenschap was. Er bestond geen zelfstandig recht op ouderdomsvoorzieningen, ook niet voor wie daar dringend behoefte aan had.

Een tweede vorm van chronologische regulering van de levensloop door de aangeboden voorzieningen is een *standaardisering* van bepaalde gebeurtenissen en levensfasen. Gebeurtenissen als huwelijk en rouw krijgen binnen arbeidsovereenkomsten hun precieze chronologische plaats toebedeeld, die berekend wordt op basis van de verwantschapsgraad. De duur van het zwangerschapsverlof bepaalt voor velen welke hoeveelheid tijd er in de levensloop besteed kan worden aan de ervaringen die daarmee samenhangen. Hetzelfde geldt voor alle erkende opleidingen, inclusief voor hetgeen resteert van de universitaire studie: financieringsregelingen bepalen meestal binnen welke periode de studie afgerond dient te worden, hetgeen een standaardiserende uitwerking heeft op zowel de studieprogrammering als op de manier waarop men de eigen studietijd vorm kan geven.

Het is, tenslotte, waarschijnlijk dat door de vele regelingen met financiële effecten belangrijke levensloopbeslissingen in een bepaalde richting worden geduwd. Dit zal vaak ook de bedoeling van de wetgever zijn. Gegeven de gunstige fiscale regelingen voor de aankoop van een eigen huis, kan iemand min of meer gedwongen worden tot een dergelijke aanschaf, zonder dat de specifieke woonsituatie of de individuele behoefte daartoe aanleiding geven. Deze gebeurtenis kan op zich weer ver strekkende gevolgen hebben voor de verdere levensloop. Het kan bijvoorbeeld de ruimte om te experimenteren inperken, omdat de maandelijkse lasten het best met een

³⁸ Hareven, T.K., Historical changes in the social construction of the life course. *Human Development*, 29 (1986), 171-177.

vaste baan het hoofd kunnen worden geboden. De gevolgen in termen van levensstijl, economische lasten en levensdoelen kunnen aanzienlijk zijn. Hetzelfde kan zich voordoen bij de beslissing om te gaan trouwen of te gaan samenwonen. De financiële consequenties kunnen in dergelijke situaties al snel de doorslag geven. Een specifiek voorbeeld van chronologische regulering van levensloopbeslissingen vinden we in de regels die ontstaan zijn rond het studeren. Op een bepaald moment in de levensloop, onmiddellijk na beëindiging van de middelbare school, is het gunstig om met de studie te beginnen. Een jaar later kan de situatie slechter zijn omdat dan eerst de dienstplicht vervuld moet worden. Een paar jaar later kan het zelfs te laat zijn omdat studiefinanciering gekoppeld is aan de leeftijd bij aanvang van de studie, of omdat men na het afstuderen te 'oud' op de arbeidsmarkt zal verschijnen. In dergelijke situaties ligt het voor de hand om, nog voordat de middelbare school is afgerond, te denken: 'ik weet nog niet wat ik wil, laat ik in elk geval maar iets gaan studeren...'; of het advies te geven: 'als je ooit nog wilt gaan studeren, dan moet je nu inschrijven!'

4 Naar een 'age irrelevant society'?

In historisch perspectief kan de chronologisch geregleerde driedelige levensloop, compleet met de eraan gekoppelde voorzieningen, gezien worden als een poging om het sociale handelen houvast te geven nadat de vanzelfsprekendheden van de pre-moderne gemeenschap zijn weggefallen. Zowel voor het individu, het moderne gezin als voor de vertegenwoordigers van moderne organisaties is daarmee een model ontstaan, dat een zekere mate van veiligheid biedt, duidelijkheid schept en beslissingen vergemakkelijkt. Het moderne kapitalisme en het burgerlijke arbeidsethos hebben ertoe bijgedragen dat de geïnstitutionaliseerde levensloop lange tijd verbonden is met geslachtsspecifieke levensloopmodellen, die in verschillende fasen uiteenvallen. Volgens deze programmering doorloopt een man gedurende zijn leven, ongeacht zijn maatschappelijke positie, idealiter de fase van een goede opvoeding en nuttige opleiding, gevolgd door de fase van het vinden van een zelfstandige economische positie en het vinden van een echtgenote. Deze sociale bewijzen van het bereiken van de volwassenheid worden gevolgd door het ware actieve leven, met benadrukking van de arbeid. De laatste fase van 'welverdiende'

verplichte rust en 'disengagement' breekt aan wanneer de beroepsuitoefening afbreekt. Voor vrouwen is in dit patroon slechts een afgeleide rol weggelegd.³⁹ Niet alleen wordt haar sociale status traditioneel afgeleid van die van haar echtgenoot, maar ook wordt de levensfase waarin ze zich bevindt veelal afgeleid van die van haar wederhelft of van de leeftijd van de kinderen die door haar worden verzorgd. De aan deze programmering inherente overwaardering van de mannelijke beroeps carrière enerzijds en de vrouwelijke moederrol anderzijds resulteert voor beiden in een scherpe transitie, wanneer pensionering en 'empty nest' toeslaan.

Dit inmiddels als traditioneel beschouwde levensloopprogramma werd overigens pas in de twintigste eeuw langzaam op brede schaal gerealiseerd. Historisch-demografische studies laten zien dat er pas gedurende de laatste eeuw op belangrijke punten (bijvoorbeeld de leeftijd waarop men gaat werken, gaat trouwen, het eerste kind krijgt, met pensioen gaat, overlijdt) sprake is van een zekere standaardisering van de levensloop.⁴⁰ Het langzaam verwezenlijkte burgerlijke levensloopideaal is echter sinds enkele decennia aan erosie onderhevig. De institutionalisering van de levensloop lijkt gevolgd te worden door een proces van de-institutionalisering.⁴¹ Neugarten en Hagestad hebben uit het lossen van leeftijdsnormen zelfs geconcludeerd dat een 'age irrelevant society' in het verschiet zou kunnen liggen.⁴² Bij de bedoelde ontwikkelingen kunnen een aantal kanttekeningen worden geplaatst. Om te beginnen gaat het (naast de belangrijke verlenging van de gemiddelde levensduur) om vooralsnog bescheiden veranderingen op het terrein van de primaire relaties. Er is in de Westerse landen sinds de jaren zestig een verminderde neiging om aan het traditionele model te voldoen. Vrouwen wensen buiten de paden te treden die traditioneel voor hen zijn uitgestippeld; het

³⁹ Beck-Gernsheim, E., Vom 'Dasein für Andere' zum Anspruch auf 'ein Stück eigenes Leben'. *Soziale Welt*, 34 (1983), 307-340. Herman-Huiskes, M. & M. Coopmans, *Van onzichtbaar naar onmisbaar. Oudere vrouwen in West-Europa*. Den Haag: NFB, 1988.

⁴⁰ Hogan, D.P., *Transitions and social change*. New York: Academic Press, 1981. Imhof, t.a.p.

⁴¹ Held, Th., Institutionalization and de-institutionalization of the life course. *Human Development*, 29 (1986), 157-162.

⁴² Neugarten, B. & G. Hagestad, Age and the life course. In: Binstock & Shanas t.a.p.

huwelijk is niet meer vanzelfsprekend; men wil minder of geen kinderen. Daarnaast nemen niet alleen echtscheidingen, maar ook alternatieve vormen van samenleven toe.⁴³ Analoge ontwikkelingen lijken zich voor te doen in het onderwijssysteem. Vele opleidingen worden minder sterk gericht op de vorming van jeugdigen. Gepensioneerden beginnen ook in Nederland tegenwoordig gemakkelijker aan een universitaire studie dan tien jaar geleden nog het geval was. Dit alles hoeft echter niet te betekenen dat de structurering van deze activiteiten naar leeftijdscategorieën overboord gaat, zoals blijkt uit het ontstaan van de Moeder-Mavo en het Hoger Onderwijs Voor Ouderen. Bovendien betekent het gevolgd hebben van een (beroeps)-opleiding nog niet dat ouderen serieus genomen worden op de arbeidsmarkt. De traditionele koppeling tussen het volgen van een opleiding en het vinden van een daarbij passende werkkring is voor ouderen nog problematischer dan voor vele jongeren het geval is. Uit advertenties spreekt vaak een scherpe leeftijdstratificatie. Een ander voorbeeld: hoger opgeleiden vanaf 45 jaar ontvangen in Nederland het gratis vacatureblad 'Intermediair' niet meer, omdat ze op grond van hun leeftijd blijkbaar niet belangrijk meer zijn als marktsegment. Het blijkt kortom dat het in de sfeer van de arbeid tot nu toe moeilijk is om veranderingen door te voeren, afgezien van een vervroeging van de pensioneringsdatum. Zo stuit de invoering van deeltijdbanen, zo belangrijk voor vrouwen en actieve ouderen, nog steeds op grote weerstanden, ondanks de vele goede argumenten die daarvoor aangevoerd kunnen worden.⁴⁴

Betekenen deze veranderingen, waarvan de reikwijdte nog nauwelijks kan worden overzien, dat de chronologische structurering van de levensloop aan belang inboet? Het lijkt erop dat dit op het terrein van de primaire relaties inderdaad het geval is. In de arbeidsverhoudingen en het socialisatiesysteem zal de chronologische structurering door haar systeemintegratieve betekenis echter waarschijnlijk een belangrijke rol blijven spelen. Daarnaast houdt de verzorgingsstaat de driedelige basisstructuur van de levensloop in stand door haar leef-

⁴³ Thomése, F. & J. Baars, Woongemeenschappen van ouderen: breken met de traditie? In: C.P.M. Knipscheer, et al., *Ouder worden Nu '90*. Almere: Versluys, 1990.

⁴⁴ Offe, C., K. Hinrichs & H. Wiesenthal (ed.), *Arbeitszeitpolitik*. Frankfurt: Campus, 1982. Schmid, Th. (ed.), *Das Ende der starren Zeit*. Berlin: Wagenbach, 1985.

tijdsgebonden beschermingsconstructies. Bovendien oefent ze een sterke regulerende invloed uit op die specifieke levensloopsituaties of levensloopfragmenten, die opgenomen zijn in de voorzieningen.

De bureaucratisch georganiseerde chronologisering van de levensloop staat dus op gespannen voet met enkele ontwikkelingen op het terrein van de primaire relaties en met de individualisering van de levensloop als biografie. Er is echter geen sprake van een eenzijdige onderdrukingsrelatie. Enerzijds wordt het individu weliswaar van jongsaf aan geconfronteerd met een chronologisch gestructureerd en bureaucratisch gereguleerd levensloopmodel, dat vooral gedurende de eerste fase weinig ruimte laat voor eigen keuzen. Anderzijds ontstaan er echter juist door de individuele rechten op voorzieningen mogelijkheden tot zelfstandigheid en profilering, die er voorheen niet waren voor bepaalde categorieën.

Door het demografische proces van de vergrijzing zal de huidige chronologische driedeling van de levensloop in de komende jaren waarschijnlijk aan de nodige spanningen blootgesteld worden. Wanneer de arbeidsmarkt door de vergrijzing verandert en ouderen een andere invulling aan hun leven willen geven dan van hen verwacht wordt, ontstaat er behoefte aan verandering van de huidige regels. Hierdoor zal overigens het belang van de chronologisering van de levensloop als geïnstitutionaliseerde procedure waarschijnlijk niet minder worden.

* Met dank aan Harry Kunneman, Doortje van der Kamp, Bernard Kruithof en Kitty Verrips voor hun opmerkingen bij een eerdere versie.